

ABBASİ DEVLETİNDE TÜCCARIN SİYASİ ROLÜ VE DEVLETİN ÖZEL MÜLKİYETE MÜDAHALESİ

*The Political Role of Mercants and Intervention of the Government to
Private Property in the Abbasid State*

Taner YILDIRIM*

ÖZET

Uluslararası ticarete büyük bir öneme sahip olan tüccarlar gerek Abbasi toprakları içinde, gerekse dışında, siyasi ve sosyal hayatta da önemli role sahiplerdi. Zira tacirler beynelmilel boyutta gerçekleştirdikleri ticari faaliyetlerin yanı sıra bazen halifeler tarafından barış elçisi olarak görevlendirilmişler bazen de gittikleri yerlerde halifenin gözü kulağı olarak merkez ve vilâyetler arasındaki haberleşmeyi (istihbarat) sağlamışlardır. Ancak dönemin şartlarına göre yüksek bir hayat standardına sahip olan tüccarlar, milyon dinarlar ile ifade edilen servetlerinden dolayı birçok sıkıntı ile karşılaştılar. Öyle ki tüccarların iştah kabartan bu zenginlikleri, idareciler tarafından çeşitli bahaneler ileri sürülerek yapılan müsaderelere onların da dâhil edilmesine neden olmuştur.

Anahtar Sözcükler: Abbasi, Tüccar, İstihbarat, Müsâdere.

ABSTRACT

Merchants, who had a great importance in international commerce, feature in social and politic life both within the territory of Abbasid and outside its boundaries. Because, merchants sometimes provided communication between center and provinces, sometimes appointed as peace envoy by khalif as well as commercial activity in international dimension. However, merchants who had a higher quality of life as far as living conditions of the period, experienced many diffuculties because of their fortune that expressed in millions of denarius. In fact, fortunes of merchants that was extremely attractive were confiscated in a variety of ways by executives.

Key Words: Abbasid, Merchant, Intelligence, Confiscations.

GİRİŞ

Ortaya çıktıkları ilk dönemlerden itibaren, kendi hilafet bölgelerinin ekonomik canlılığını ve devletlerinin temel gücünü oluşturacak olan ticaret yollarını birbirine bağlama gayreti içerisinde olan Abbasîler, doğunun ticarî mallarını dünyanın geneline taşıyacak çok büyük ticarî yollar¹ inşa ederek,

* Arş. Gör. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fak. Tarih Bölümü-Elazığ

¹ Bu yollar ile ilgili bkz; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi: Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal*, c. III, İstanbul, 1988, s. 275; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti-İslam*

bunları hem kara hem de deniz ticaret kabilelerini taşıyacak şekilde tanzim ettiler. Çin'den başlayarak Hindistan'ın kuzeyinden Abbasî devletin topraklarına kadar gelip, Akdeniz'in doğusuna doğru uzanan bu yollar, ciddi askerî birlikler ile koruma altına alınarak, ticarî güvenliğin sağlanması hususunda en üst düzeyde çaba sarf edildi. Özellikle Abbasî halifelerinin, kervanların gelip geçtiği yollarda kuyular açtırması, yolcuların konaklaması için menzilhaneler (istasyon, sikke, ribat, kubbe... vs.)² yaptırması, akarsular tarafından kesilen ticaret yolları üzerinde köprüler inşa ettirmeleri, sınırlarda gözetleme kulesi ve fenerler³ dikip sahilleri deniz korsanlarının saldırılarından ve gemilerin karaya oturup zarara uğramalarından korumaları vb. çalışmalar sayesinde ticaret hızlı bir ivme yakaladı.

Abbasîler, askerî ve ticarî bakımdan kendileri için birinci derecede önemli olan yollar üzerinde âsâyiş ve emniyetin sağlanabilmesine oldukça özen gösterdiler. Bu yollarda güvenliği sağlayabilmek için, muntazam posta menzilleri vücuda getirmek ve bu menzillerde daima harekete hazır at, katır ve hecin devesi gibi vasıtalar bulundurmak, oldukça önemliydi. Sahil memleketlerinde veyahut akarsuların olduğu bölgelerde ise gemilerden ve sallardan istifade ediliyordu. Ancak en büyük sorun kara yollarının intizam ve emniyeti idi; bunun için büyük bir memur ve hizmetli kadrosuna ihtiyaç vardı. Abbasîler devrinde bütün bu yollar üzerinde askerî faaliyetler eksik olmadığı gibi, bilhassa büyük bir ticaret faaliyeti mevcuttu. Miladî III./IX. ve IV/X. asırlarda Abbasî imparatorluğu içinde muazzam bir gelişme kaydeden iktisadî hayat, yalnız iç ticarete değil, dış ticarete de kendini göstermiş ve bu faaliyetlerin gittikçe artması, yolların intizam ve güvenliği meselesini ortaya çıkarmıştı. Yalnız devlet postası için değil, kalabalık ticaret kervanları için de buna ihtiyaç duyuluyordu⁴. Bu amaçla Bağdat'ta merkezi idareyi teşkil eden divanlar arasında ve merkezin vilayetlerle haberleşmesini yürütmek, memurların ülke içerisinde seyahatlerini sağlamak, postacılık ile ilgili diğer görevleri yerine getirmek, istihbarat ve gizli haberleşmeyi kordine etmek gibi görev sorumluluklarına sahip Dîvânü'l Berid (*Dîvânü'l*

Rönesansı (trc. Salih Şaban), İstanbul, 2000, s. 563; Mehmet Aykaç, *Abbâsi Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, Ankara, 1997, s. 60.

² Bu menzilhanelerin sayısı 132-232/750-847 yılları arasında yaklaşık 900'den fazlaydı. Mehmet Aykaç, *Abbâsi Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, Ankara, 1997, s. 60; Hurdâzbih, *a.g.e.*, s. 153; Muhyu Hilâl es-Serhan, "er-Rubutu'l-İslamiyye ve Ta'rîfuhâ ve Târihuhâ ve Devruhâ fi'd-Dif' 'ani'l-Dudûd", (çev. Aydın Çelik) *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sa. 144 (Haziran 2003) s. 161-182.

³ Mez, *a.g.e.*, s. 578; Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme* (trc. Abdülvehhab Tarzî), İstanbul, 1994, s. 140.

⁴ W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi* (çev. Fuat Köprülü), Ankara, 2004, s. 326-328.

Berid ve 's-sıkek ve 't-turuk)⁵ denilen resmi posta ve istihbarat teşkilatı kuruldu⁶.

Berîd teşkilâtı, merkez ve vilâyetler arasındaki haberleşmeyi temin etmekten başka, hükümete veya saraya ait eşyanın nakli, resmî vazife ile bir yerden başka bir yere gönderilen memurların sevki gibi işler ile de uğraşıyordu. Fakat bunların sorumlu olduğu en önemli vazife, memleketin her tarafındaki büyük memurların (kumandanlar, valiler, kadılar ve malîye memurları) hal ve hareketlerini, hükümdara karşı besledikleri niyetleri sıkı bir gözetim altında bulundurarak, merkeze süratle bildirmektir. Resmî bir teftiş vazifesinden başka, hükümdarın hususî casusluk şebekesi hizmetini de gören bu teşkilâtın, bütün vilâyetlerde ve mühim merkezlerde, ayrı ayrı memurları vardı. Merkezî idarenin itimadını kazanmış kimselerden seçilen bu gurubun büyük nüfus ve salâhiyetleri olduğu için, bilhassa merkezden uzak vilâyetlerde idarî ve malî büyük yolsuzluklar yapan yahut fena niyetler besleyen askerî ve idarî âmirler, bu vaziyeti merkeze bildirmemeleri için, berîd görevlilerini türlü vasıtalarla kandırmağa çalışırlardı. Ancak resmî postadan başka, ticari kervanlar vasıtası ile de hususî mektuplar gönderildiği için, herhangi bir hâdiseyi uzun müddet saklamağa imkân yoktu; fakat bütün bunlara rağmen, posta ve istihbarat görevlilerinin bazen kendi maddî menfaatlerini teminden başka bir şey düşünmeyerek, merkezi yalan haberlerle oyalandıkları da oluyordu⁷.

Bu hususta Abbasî halifesi Ebu Cafer el-Mansûr'un (136-158/754-775) berîd ile ilgili tespiti oldukça ilgi çekicidir. Ebu Cafer; "Devletimin muntazam idaresi için dört becerikli ve temiz idareciye ihtiyacım vardır. Birincisi, her türlü şüpheden uzak, doğruluktan ayrılmayan kadı; ikincisi zayıfın hakkını kuvvetliden alabilme gücüne sahip emniyet âmiri; üçüncüsü, mâliye işlerini düzenli bir şekilde yürüten harâc reisi dedikten sonra susar ve parmağını ağzına götürerek ah çeker. Bunu üç defa tekrarladıktan sonra yanındakiler, "Ya Emirü'l-Mü'minin peki dördüncüsü?" diye sorduklarında halife "bu üç memurun her halini bana doğru olarak haber verecek bir berîd

⁵ Kudâme b. Cafer el-Bağdâdî (337/948), *Kitâbü'l Harâc ve san'atü'l-kitabe*, (nşr. M. J. De Goeje), Leiden 1889, s. 184; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, Leiden, 1967, s. 153.

⁶ Barthold, *a.g.e.*, s. 276-277; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi* (çev. Salih Tuğ), c. I, İstanbul, 1989, s. 499; İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara, 1980, s. 66; M. Fuad Köprülü, "Berid", *İA*, c. II, İstanbul, 1979, s. 543; Adam Mez, *a.g.e.*, s. 101; Mustafa Dağ, *Erken Dönem İslam Dünyasında Berid Teşkilatı ve İstihbarat*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2012, s. 53 vd.

⁷ Barthold, *a.g.e.*, s. 326-328.

reisi” diye cevap verir⁸. Yine bu hususta İmâm Ebû Yûsuf ise “*Kitâb’ul-harâc*” adlı eserinde berîd teşkilâtının bozukluğunu, bu iş’te kullanılan memurların namuslu insanlar olmadığını, valiler, kadılar, malîye memurları ile anlaşarak sû-i istimalleri sakladıklarını, bu gibi adamlar tarafından verilecek haberlere inanmanın doğru olmayacağını söylemektedir. Ayrıca bu duruma çare olarak, memurların, her memleketin ve büyük şehrin namuslu ve itibarlı adamları arasından seçilip, hizmetlerine karşılık Beytûlmal’den uygun bir maaş verilmesi gerektiğini ve resmî bir posta vasıtasından yalnız devlet memurlarının istifade ettirilmesini ve vazifede sû-i istimalleri görülenlerin şiddetle cezalandırılmasını tavsiye etmektedir⁹.

Siyasî arenada berîd teşkilatına önemli destek sağlayan tüccar taifeleri, sosyal yaşama geri döndüklerinde ise bir takım sıkıntılar ile karşılaşıyorlardı. Zira onların dikkat çekici zenginlikleri zaman zaman halifeler veya vezirler tarafından müsâdere edilmelerine neden oluyordu. İslam tarihinde Hulefâ-i Râşidîn devri ile başlayan müsâdere uygulamasına ilk defa maruz kalan kişiler hükümet memurları olan valiler oldu¹⁰. Öyle ki, bu dönemde herhangi bir vali kendi maaşından başka bir yolla -ticaret vs. şeklinde- para kazanacak olursa halife, paylaşma adı verilen “mukâseme” veya “müşâtara” işlemi ile valinin kazancının yarısını alır ve devletin genel hazinesi olan Beytûlmâl’e koyardı. Hz. Ömer, Kûfe, Basra ve Bahreyn¹¹ valileri hakkında bu uygulamayı yapmıştır. Hilafet makamı Emevilerin eline geçince onların valileri zorbalıkla hareket edip devlet mallarını tek başlarına ellerine geçirmeye başladılar. Ancak Emevilerin son zamanlarına gelindiğinde halifeler, valileri görevden alacakları zaman “istihrâc” (çıkarma) adını verdikleri sorguya tabi tutarak onların mal ve servetlerinin aslını sorup birçoğuna el koymadan onların yakalarını asla bırakıyorlardı¹².

⁸ Ali b. Muhammed İbnü’l Esir (630/1232), *el-Kâmil fi’t-Târih* (trc. A. Ağırakça), c. VI, İstanbul, 1991, s. 30; Enver er-Rifâi, *el-İslâm fi hadâretihî ve nüzumih*, Dımaşk, 1986, s. 143; Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi* (çev. Nejdet Gök), c. I, İstanbul, 2004, s. 301; Aykaç, *a.g.e.*, s. 52; Nesim Yazıcı, “Klasik İslam Döneminde Haberleşme Kurumu ile İlgili Bazı Mülâhazâlar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXIX, Ankara, 1987, s. 381; Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 2009, s. 406; İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları*, s. 67; Abdülhalik Bakır, “Emeviler ve Abbasiler Devrinde İstihbarat”, *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, c. I, Sa. 2 (Temmuz 2003), Elazığ, 2003, s. 13.

⁹ Yaküb b. İbrahim Ebû Yûsuf (181/798), *Kitâbu’l-Harâc* (çev. Ali Özek), İstanbul, 1973, s. 285.

¹⁰ Corci Zeydan, *a.g.e.*, s. 519.

¹¹ Ahmet b. Yahya Belâzûri, *Fütûhu’l-Buldân*, (çev. Mustafa Fayda), Ankara, 2002, s. 119 vd.

¹² Corci Zeydan, *a.g.e.*, s. 520.

Emevilerden halifelik makamını devralan Abbasilerin ilk yıllarında ise valilerin büyük bir kısmı halifelerin kardeşlerinden ve amcalarından oluşuyordu. Bu valilerden bazılarının fena hareketleri ve icraatları olsa bile “istihrâc” veya “mukâseme” gibi usullere başvurularak mallarına devlet adına el konulmazdı. Ancak daha sonraki dönemlerde valilikler yakın akraba dışındaki kimselerin eline geçince bu valiler hırs ve tamahkârlığa kapılıp mal biriktirmeye başladılar. Bu nedenle halife Ebu Cafer el-Mansur valileri azledip görevden aldıkça servetlerini müsâdere ediyor ve “Beytü’l-mâli’l-mezâlim” adı ile kurdurduğu hazineye gönderiyordu¹³. El konulan bu mallar burada tek tek sayılıp kayıt altına alınıyordu¹⁴. Genellikle valiler ve devletin diğer bürokratlarının başlarına gelen müsâdereye çoğu zaman servetleriyle göz kamaştıran tüccarlar da maruz kalabiliyorlardı.

I. Tüccarların, Haberleşme (İstihbarat) ve Diplomasideki Rollerini

Abbasîler döneminde bir taraftan İslam dünyası diğer taraftan ise Avrupa ile sürdürülen ticari ilişkiler, Abbasî ticaretini hem ülke sınırları içerisinde hem de dışarıda oldukça önemli bir hale getirdi. Böylece servet sahibi olmak isteyenler için ticaret cazip bir hal aldı. Uluslararası çapta yürütülen ticaret sayesinde farklı milletlere sahip casuslar; tüccar, seyyah satıcı, seyyah, dilenci, doktor kılığına girerek başka ülkelerin durumu hakkında kendi idarecilerine bilgi akışı sağlıyorlardı¹⁵. Örneğin Ebu Müslim el-Horasani, Abbasî davetini yürütürken, Kahtaba b. Şebib el-Ummami’ye yüklü miktarda para vererek bunu davet işlerinde sarf etmesi üzere es-Seffah’ın kardeşi imam İbrahim b. Muhammed’e gönderdi. Ancak Kahtaba, Şam’a vardığında Mervan b. Muhammed’in, İbrahim’i yakaladığını ve onu hapse attırıldığını öğrenince, İbrahim’e ulaşabilmek için tacir kılığına girip, oradakilere İbrahim’e bir emanet getirdiğini söyleyip kandırarak yanına girdi¹⁶. Bunun yanı sıra çoğu zaman halifeler de tacir kılığına girerek insanlar arasına katılıp halkın durumunu bizzat yerinde müşahede ediyorlardı¹⁷.

¹³ Muhammed b. Cerir Taberî (310/922), *Târîhu’t-Taberî “Târîhu’l-Umem ve’l-Mulûk”* (thk. Muhammed Ebü’l Fazl İbrahim), c. III, Kahire, 1960, s. 415; İbnü’l Esir, *a.g.e.*, c. VI, s. 30; Corci Zeydan, *a.g.e.*, s. 520.

¹⁴ Adam Mez, *a.g.e.*, s. 100 vd.

¹⁵ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, İstanbul, 2012, s. 92; Hitti, *a.g.e.*, c. I, s. 499; Will Durant, *İslam Medeniyeti* (çev. Orhan Bahaeddin), Ankara, 2004, s. 47.

¹⁶ Hüseyin Ali Mısıri, *Ticâretü’l-İtrak fi’l-Asri’l-Abbâsi*, İskenderiyye, 1982, s. 57.

¹⁷ Ebu’l Fadl Beyhakî, *Târîhu’l Beyhaki* (trc. Yahya Hişab-Sadık Neşet), Mısır, ts, s. 555; Mısıri, *a.g.e.*, s. 57.

Casusluk faaliyetleri gerek kadın gerekse erkek casuslar tarafından yürütülüyordu. Bu casusların faaliyetleri daha ziyade Abbasî ve Bizans arasında meydana gelen mücadeleler esnasında daha da yoğunluk kazandı. Casuslar genellikle tacir, doktor ve sürme satıcısı kılığında bilgi topluyorlardı. Halife Me'mûn zamanında Bağdat'ta yaklaşık 1700'e yakın kadın hafiye memuru istihbarat örgütünde hizmet veriyordu¹⁸. Bu casuslar yalnızca ülke sınırları içerisinde değil diğer ülkelerde de faaliyet gösteriyorlardı. Abbasî hilafetinde casusluk faaliyetlerinin en fazla görüldüğü yerler arasında Anadolu toprakları yer almaktaydı. Öyle ki, Abbasîlerin en güçlü ve en büyük rakibi olan Bizans İmparatorluğu'nun toprakların da onlarca casus; tacir veya doktor kılığında faaliyetlerini sürdürüyordu¹⁹. Bununla ilgili olarak İbnü'l Cevzi, Hicrî 288/900 yılında, Rakka'da bulunan tacirlerin, Rumlar'ın büyük sayılar ile Keysum'a²⁰ doğru ilerlediklerini haber vermeleri üzerine yaklaşık 15.000 kişiden müteşekkil bir İslam ordusunun hazırlığa geçtiği bilgisini vermektedir²¹.

Tacirler, başka ülkelerde topladıkları bilgileri halifeye iletmenin yanı sıra bazen de halifeler tarafından başka ülkelerde bulunan krallar ve sultanlara barış elçisi olarak gönderiliyorlardı. Örneğin Hicrî 649/1251 yılında Mukalled b. Ahmed İbnü'l Hurdadî adı ile tanınan meşhur tacir, halife tarafından bir heyetin başında çeşitli hediyeler ile birlikte Horasan'a gönderilerek orada bulunan Moğol sultanı ile görüşmesi istendi. Halife adına Moğol sultanı ile barış müzakeresinde bulunan tacir, Bağdat'a dönüşünde ise Moğol sultanının bir elçisi ile halifenin huzuruna çıktı²².

Hicrî 656/1258 yılında Bağdat'taki tacirler Abbasî hilafetinin Moğol saldırıları karşısında aciz kaldığını görünce menfaatlerini korumak ve kendilerini emniyet altına almak için Moğollar ile irtibata geçip hediyeler göndererek, onların güvenlerini kazanmaya çalıştılar. Hatta bununla yetinmeyen bazı tacirler kendi menfaatlerini ön planda tutup, Abbasîlerin politik ve askerî hususlardaki durumu hakkında Moğollara haber ulaştırmaktaydılar. Bu konuda İbnü'l Futî; "*onlara fermanlar yazıldı ve Bağdat'ın kapısı açıldığında emirler ile birlikte çıktılar ve sonra onlar*

¹⁸ Hitti, *a.g.e.*, c. I, s. 499; Durant, *a.g.e.*, s. 47.

¹⁹ Y. Hell, *El-Hadaratu'l Arabiyye* (trc. İbrahim Adevi), Kahire, 1956, s. 86; Hitti, *a.g.e.*, c. I, s. 499; Durant, *a.g.e.*, s. 47.

²⁰ Bugünkü Adıyaman'ın Samsat ilçesine yakın bir köy olup pazar ve dükkânları ile biliniyordu. Ebu Abdullah Şihâbeddîn Yâkût el-Hamevî (626/1229), *Mucemü'l-Büldân*, c. I-VI, Beyrut, 1957, s. 947.

²¹ İbnü'l Cevzi, *el-Muntazam Fi Tarih*, c. VI, Haydarabad, 1357, s. 65.

²² İbnü'l Futî Ebu'l Fadl Abdurrezzak, *el-Havadisü'l Camia ve'l Tecaribu'l nafia fi'l Mi'eti'l Sabia'* (thk. Mustafa Cevad), Bağdat, 1351, s. 259; Mısıri, *a.g.e.*, s. 58.

yanlarında kendilerini koruyacak muhafızlar ile birlikte geri döndüler ve böylece bu tacirler kendileri ile birlikte yakınlarının da hayatlarını kurtardılar” demektedir²³.

Tacirler diğer devletlere karşı yürütülen diplomasinin yanı sıra iç politikada da oldukça etkinlerdi. Mes’udî bu hususta şu bilgiyi aktarmaktadır; “Emin ve Me’mûn arasında çıkan fitne olaylarında, Me’mûn’un komutanı olan Tahir b. Hüseyin (158-207/775-822) Bağdat’ı kuşattığı zaman, Kerh’ten bir tacir topluluğu, Tahir ile mektuplaşıp, ona Bağdat’ın içerisindeki durumun kötü olduğunu ve Bağdat’tan sağ salim çıkmak istediklerini bildirmişlerdi. Ancak bu tacirlerin geriye kalan diğer bir kısmı ise bu davranışı uygun görmeyip, Tahir b. Hüseyin ile mektuplaşan tacirlere, siz Tahir ile mektuplaşırsanız Emin’in şerrinden kurtulamazsınız diyorlardı”²⁴.

Me’mûn’un kullandığı hafiye ve casusların çoğu tacir ve postacıardan oluşmaktaydı. Bunların vasıtasıyla kendi saltanatı içerisindeki bölgelerden kolayca haber alıyordu. Nitekim Me’mûn’a yakın olan Fadl b. Sehl, Bağdat’ta ikamet eden bazı asker ve sivil casuslarına, şehirde meydana gelen siyasî ve askerî gelişmeleri günü gününe nakletmeleri için emir vermişti. Bu sırada Me’mûn’a yakınlığı ile bilinen Abbas b. Musa Zü’r-Risateyn adında bir muhbir de Bağdat’taki siyasî gelişmeleri naklediyordu. Bu muhbirin sağlamış olduğu istihbarat sayesinde, Horasan halkı Emin’e karşı Me’mûn’u desteklemiştir. Öyle ki, adı geçen casusun, Emin’in veziri Fadl b. Rabî’ yanında kendisi gibi düşünen ve devamlı bir şekilde haber nakleden başka bir casusu bulunuyordu. Emin, Me’mûn’a karşı bir ordu göndermek isteyince, Zü’r-Risateyn, hemen bu casusa haber gönderip, Fadl b. Rabî’e gönderilecek orduya kumandan olarak Ali b. İsa b. Mahân’ı teklif etmesini istedi. Çünkü İbn Mahân, Hârûnürreşîd zamanında Horasan valisi olduktan sonra bölge halkını kötü idare etmiş ve birtakım huzursuzluklara neden olunca halife tarafından görevinden alınmıştı. Bu yüzden Horasanlılar ondan nefret ediyorlardı. Böylece Zü’r-Risateyn Horasan halkını Emin’e karşı koymaya, Me’mûn’un ise yanında yer almalarına zemin hazırlamış oldu. Neticede Zü’r-Risateyn’in çabaları sonucu İbn Mâhan, Emin’in ordularının başında Me’mûn’a karşı sefere çıkınca plan gerçekleşmiş oldu²⁵.

²³ İbnü’l Futi, *a.g.e.*, s. 329; Bedri Muhammed Fehd, *Tarihu’l Irak fi Asri’l Abbasi el-Ahir*, Bağdat, 1973, s. 359.

²⁴ Ali b. Hüseyin el-Mes’ûdî (346/957), *Mürücu’z-Zeheb ve Me’adinü’l-Cevher fi’t-Tarih*, Kahire, 1938, s. 320. Ayrıca bkz; Taberî, *a.g.e.*, c. VI, s. 562; İbnü’l Esir, *a.g.e.*, c. VI, s. 202 vd.

²⁵ İbnü’l Esir, *a.g.e.*, c. VI, s. 204 vd.

Yine Me'mûn, Tâhirîler devletinin kurucusu Tahir b. Hüseyin'i Horasan'a vali olarak tayin ettiğinde, Tahir bir süre sonra Me'mûn'un adını hutbeden çıkardı. Bunun üzerine oradaki berîd âmili kendisinden bu durumu izah etmesini istedi. Tahir, berîd âmilinin konuyu merkeze bildireceğinden korkarak bir yanlışlık olduğunu ve durumu merkeze bildirmemesini istedi. Ancak berîd âmili kendisi bu haberi Me'mûna rapor etmese dahi Bağdat'a giriş çıkış yapan tacirlerin kendisinden önce bu haberi halifeye ulaştıracaklarını söyledi²⁶. Hicrî 261/874 yılında halife Mu'temid, Ya'kûb es-Saffâra, Horasan, Cürcüstan, Taberistan, Rey ve Fars bölgesinin emniyet görevliliğinin kendisine verildiği haberini tacir gurupları ile bildirmişti²⁷. Hicrî 290/902 yılında Karmatîler ile Şam'da bulunan İhşidiler arasında çıkan mücadelenin ardından Karmatîler'in galib geldiği ve İhşidiler'in çok sayıda kayıp verdiği haberini yine bir grup tacir, Abbâsî veziri Ali b. İsa'ya ulaştırdı²⁸. Miskeveyh (421/1030), tacirlerin vezir Ali b. İsa'ya yazmış oldukları mektupta, Şiraz'da Karmatîler için casusluk yapan bir kişi gördüklerini ve bu kişinin daha sonra vezirin adamları tarafından yakalanarak ona götürüldüğünü bilgisini de vermektedir²⁹.

Hicrî III./IX yüzyılda Irak tacirlerin evleri, devletin baskıcı politikasından kaçan emirler ve vezirler için adeta birer sığınma mekânıydı. Hicrî 296/908 yılında cereyan eden hadiseler arasında halifeden kaçan Abdullah b. Mutez'in, İbnü'l Cassas'ın (mücevher taciri) evine sığınıp saklandığı yer almaktadır. Ancak bu durum İbnü'l Cassas'ın evindeki hizmetçilerden biri tarafından saraya ulaştırılınca, İbnü'l Cassas ile Abdullah b. Mutez, halife el-Muktedir'in (295-320/908-932) huzuruna çıkarıldılar. İbnü'l Cassas, vezir İbnü'l Furât'ın kefilliği ile belli bir miktar para ödeyerek serbest kaldı ancak Abdullah b. Mutez idam cezasına çarptırıldı³⁰. Bununla ilgili bir başka örnekte ise, vezir İbnü'l Furât'ın görevinden azledilmesinin ardından büyük bir kumaş taciri olan İbnü'l Ahvaz Ebu Ümeyye el-Gallabi'nin evinde saklandığı ve sıkıntı bitip tekrar vezirlik makamına geri döndüğünde, İbnü'l Ahvaz'ı mükâfatlandırıp kadılık makamına getirdiği

²⁶ Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi* (çev. Nejdet Gök), c. I, İstanbul, 2004, s. 300; Nazir Hassan Sa'davi, *Nizamu'l Berid fi'l Düvelil İslamiyye*, Kahire, 1953, s. 74-75; Köprülü, "Berid", *İA*, c. II, s. 544; Yazıcı, *a.g.e.*, s. 385.

²⁷ Ali b. Muhammed İbnü'l Esir (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târih* (trc. A. Ağrakça), c. VII, İstanbul, 1991, s. 241.

²⁸ Mısıri, *a.g.e.*, s. 60.

²⁹ Ebû Ali b. Muhammed İbn Miskeveyh (421/1030), *Tecâribü'l-ümem ve Teâkibü'l-Himem*, (thk. Seyyid K. Hasan), c. I, Beyrut, 2003, s. 181-183.

³⁰ Cevzi, *a.g.e.*, c. VI, s. 81-82; Mısıri, *a.g.e.*, 60.

bilgisi bulunmaktadır³¹. Vezir, İbnü'l-Furât kendi mallarını tacirlerin yanında emanete vermeyi adet haline getirmişti. Nitekim halife el-Muktedir'in huzuruna sorgulanmak üzere çıkarıldığında kimde ne kadar alacağının olduğunu bilmiyordu. Ki dönemin tanınan tacirlerinden biri olan İbnü'l Fercaveyh, İbnü'l Furât'ın vezirlik makamına geri dönmesinin ardından ona giderek kendisinde olan bütün alacağını tas tamam geri vermiştir³².

Vezirlerin yanı sıra halifeler de kendi şahsi mallarını tacirlerin yanında emanet olarak bırakabiliyorlardı. Hicrî 329/940 yılında halife el-Muttakî'nin, yüklü miktarda para, mücevher, süs eşyası vs. malları hazineden çıkararak tacirlere emanet ettiği rivayet edilmektedir³³. Halife ve vezirlerin bu şekilde davranmalarının altında yatan asıl sebep ise başlarına bir şey geldiğinde, kendilerinin ve çocuklarının geleceklerini garanti altına almak isteyişleriydi. Mallarını tacirlere emanet olarak bırakan vezirlerin en büyük korkusu ise tacirlerin halifenin huzuruna çıkararak kendilerini ele vermeleriydi. Öyle ki, İbnü'l Cassas adı ile bilinen mücevher taciri, vezirlerin karşısında her zaman kendisini unutkan ve miskin biri olarak gösterip onların güvenini kazanmaktaydı. Çünkü çoğu zaman halife ile baş başa oturup kalkan İbnü'l Cassas vezirleri oldukça korkutuyordu. Bu yüzden unutkan biriymiş gibi davranıp vezirlerin güvenini kazanarak istediği şekilde hareket ediyordu³⁴. Yine Bağdatlı bir diğer tacir Muhammed b. Ali b. Mubarek adlı şahıs da, tıpkı İbnü'l Cassas gibi halifeler ve vezirler nezdinde önemli bir yere sahip olup onların mallarını yanında tutuyordu³⁵.

II. Tüccarların ve Devlet Görevlilerinin Müsâdereye Tabi Tutulması

Uluslararası ilişkilerde yürütmüş oldukları diplomasinin yanı sıra, devletin mali sıkıntı çektiği dönemlerde de tacirler oldukça etkiliydiler. Özellikle iktisadi problemlerin yaşandığı zamanlarda kredi açarak devleti içine girdiği dar boğazdan çıkarıyorlardı. Ayrıca tacirlere ait evler; emirler, vezirler ve diğer devlet adamları için aynı zamanda birer sığınma merkezi konumundaydı. Ancak buna rağmen tacir tabakası mallarına el

³¹ Cevzi, *a.g.e*, c. VI, s. 116; Muhammed Kürd Ali, *el-İslâm ve'l-hadâratü'l-Arabiyye*, c. II, Kahire, 1959.

³² Miskeveyh, *a.g.e*, c. I, s. 44.

³³ Mısrî, *a.g.e*, s. 60.

³⁴ İbnü'l Cevzi, *Ahbaru'l Hamka ve'l Muğaffelin*, Beyrut, ts, s. 52-53.

³⁵ Ebu Şame, Abdurrahman b. İsmail, *Teracim Rical el-Karneyn el-Sadis ve'l Sabia' (el-Zeyl Alel Ravdateyn)* (thk. Muhammed Zaid el-Kevseri), Beyrut, 1974, s. 99, Mısrî, *a.g.e*, s. 61.

konulmasından veya müsâderelerden kendilerini kurtaramıyorlardı. Genellikle emirler, vezirler ve devletin diğer bürokratlarının başlarına gelen müsâdereye çoğu zaman tacirler de aynen maruz kalıyorlardı. Abdülazîz ed-Dûrî'nin tabiriyle bu durum, özel mülkiyete indirilmiş en büyük darbeydi³⁶.

Müsâderelerin arkasında şahsi olduğu kadar siyasi sebepler de etkiliydi. Çünkü devlet çoğu zaman isyan edenlerin mallarını müsâdere ediyordu. Örneğin Hârûnürreşîd Hicrî 173/789 yılında Muhammed b. Suleyman b. Ali'nin³⁷ ölümünün ardından onun mal varlığına el koydu. Hârûnürreşîd'in bu mallara el koymasının nedeni ise Muhammed b. Suleyman'ın kardeşi olan Cafer b. Suleyman'ın, Hârûnürreşîd'e kardeşinin hilafeti ele geçirme niyetinde olduğunu söylemesiydi³⁸.

Hârûnürreşîd, Ali b. İsâ'yı Horasan'a vali olarak göndermek isteyince, veziri Yahya b. Halid b. Bermek ile istişarede bulundu. Yahya onun tayin edilmesini uygun bulmadı; ancak halife, vezirin muhalefetine rağmen onu vali olarak Horasan'a tayin etti. Ali b. İsâ, Horasan'a varınca halka binbir çeşit zulüm ve haksızlık ederek büyük servet topladı. Hârûnürreşîd'e at, esir, elbise, misk vs. mallardan oluşan eşî benzeri görülmemiş birçok hediye gönderdi. Halife bunları görünce çok beğendi. O sırada Yahya b. Bermek yanında duruyordu. Hârûnürreşîd, Yahya'ya "bu adamı vali yapmayalım diyordun, sana muhalefette ne kadar bereket varmış görüyormusun? deyince Yahya " efendim, ömür ve ikbaliniz devam etsin! Her ne kadar düşünce ve görüşümün doğru çıkmasını istersem de, müminlerin emirinin görüş açısından daha âlim, ileri görüş ve zekâca daha isabetli olmasını candan isterim... Ancak işte bir mahzur olmamak şartıyla... Emin olunuz ki, bu vali ülkenin ileri gelenleri ve halka zulüm ve haksızlık yapmasa, malların çoğunu baskı ve zulümle almasaydı size bu hediyeleri gönderemezdi. Halka bu şekilde davranılmasına razı olursanız, hemen bu saatte bu hediye iki katını bir Kerh tacirinden alabilirim" cevabını verdi. Hârûnürreşîd tarafından "nasıl alabilirsin?" sorusuna Yahya "biraz önce Avn adındaki tacir bize bir sepet mücevherat gönderdi. Pazarlığa girdik. 7 milyon dirhem verdik. Kabul etmedi. Şimdi arzu ederseniz kâhyamı ona göndereyim. Mücevherata bir daha bakılması için gönderilmesini emredebim. Getirdiğinde ise elinden

³⁶ Abdulaziz Dûrî, *Târîhu'l-'Irâk el-İktisâdî fi'l-karni'r-râbi'i'l-hicrî*, Bağdat, 1948, s. 275.

³⁷ Muhammed b. Suleyman b. Ali b. Abdullah b. el-Abbâsî, Mehdi döneminde hicrî 160/776 yılında Basra'ya vali olarak tayin edilmiş daha sonra hicrî 173/789 yılında vefat etmiştir. Muhammed b. Suleyman'ın ev, emlak vs. gelirlerinden başka serveti 50 milyon dirheme ulaşmıştı. Bu valinin günlük geliri 100 bin dirhemdi. Mısıri, *a.g.e.*, s. 61; Corci Zeydan, *a.g.e.*, s. 521.

³⁸ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, c. VI, s. 86-87.

alıp adamı kapı dışarı edelim. “öyle bir şey getirmedi” diye inkâr edelim. İşte bu şekilde birden 7 milyon dirhem kazanmış oluruz. Onun gibi diğer iki tacire de öyle yaparız, elinizdeki hediyelerden daha çok elimize para ve eşya geçer,” cevabında bulundu³⁹.

Vezir Yahya b. Halid b. Bermek’in söylemiş olduğu bu sözler dönemin analizini yapabilmek açısından oldukça önemlidir. Zira bu söylenenler devlet ricalinin istediği zaman hesapsız para toplayabilmek adına ne derece güçlü olduklarını açıkça gözler önüne sermektedir. Taberî, Horasan valisi Ali b. İsa’nın zorbalıkla halktan gasp edip yığıldığı servetini 80 milyon dirhem olarak kaydederken⁴⁰, Hârûnürreşîd’in onun mallarını neden müsâdere etmekten başka çare bulamadığını açıkça ortaya koymaktadır⁴¹.

Mu’tasım döneminde de (218-227/833-842) müsâdereye başvurulduğu bilinmektedir. Mu’tasım, ordunun başında Bizans’la harbetmek için savaşa gittiğinde yönetimi devrettiği vezir Fazl b. Mervân bu durumu fırsat bilerek büyük miktarda parayı zimmetine geçirdi. Halife, vezirinin bu yolsuzluklarını tespit edip, önce ondan ödünç para istedi. Vezir, üç ayrı zamandaki isteklere, 100.000, 50.000 ve 30.000 dinârla karşılık verdi. Buna canı sıkılan Mu’tasım, oğlu Vâsık’a hitâben: “Bak şu Nabati oğlu Nabati’ye, bizim malımızı toptan gasbetti, parça parça bize tasadduk ediyor” diyerek birkaç gün sonra vezirin tüm mallarını müsâdere etti⁴². Mutasım, vezirini görevden alıp hapse attığında, yapılan aramalar sonucunda konağında 1 milyon dinar kıymetinde nakit para ile 1 milyon dinar değerinde altın eşya ve kap kaçak ele geçirildi⁴³.

Müsâdere divanı ile ilgili olarak kaynaklarda pek fazla tafsilatlı bir bilgi yoktur. Ancak halifelerin müsâdere yoluna gitmelerinin altında yatan asıl sebep yukarıda da zikrettiğimiz üzere; devletin giderlerini karşılamakta, askerin erzak ve diğer ihtiyaçlarını teminde sıkıntıya düşüldüğünde, özellikle de devletin mali yönden kriz içinde olduğu dönemlerde gerekli parayı bulmak için başvuruluyordu⁴⁴. Hulefâ-i Râşidîn zamanında başlayan müsâdere işlemi⁴⁵, Emevîler döneminde de devam etti ve Abbasîler

³⁹ Corci Zeydan, *a.g.e.*, s. 521.

⁴⁰ Taberî, *a.g.e.*, c. III, s. 713.

⁴¹ Corci Zeydan, *a.g.e.*, s. 523.

⁴² Aykaç, *a.g.e.*, s. 68.

⁴³ Corci Zeydan, *a.g.e.*, s. 524-525.

⁴⁴ Hüsâmüddin Sâmerrâî, *el-Mü’essesâtü’l-idâriyye fi’l-deleti’l-Abbasiyye, hilâle’l-fetre 247-334/861-945*, Dimaşk, 1971, s. 287; Mısıri, *a.g.e.*, s. 61; Aykaç, *a.g.e.*, s. 69.

⁴⁵ Hz. Ömer mal fitnesi karşısında ki tutumlarından emin olmak ve ileride çıkabilecek karışıklık veya suiistimal durumunda doğru tespitler yapabilmek için, yönetici olarak görevlendirdiği kimselerden yazılı mal beyannamesi istiyordu. Görevlendirdiği kimselerin

döneminde “dîvânü’l-müsâdere” adıyla büyük bir kurum haline geldi. Halife Mansûr zamanında (136-158/754-775) “beytü mâli’l-mezâlim” adıyla kurulan divân müsâdere divanının başlangıcı sayılmaktadır⁴⁶. Bu divanda görülen dava neticesinde müsâdere edilen mallar, sahiplerinin adları yazılarak muhafaza ediliyordu⁴⁷. Nitekim halife Mansûr ömrünün son günlerinde oğlu Mehdî’den, bu malları sevgisini kazanması için sahiplerine iade etmesini vasiyet etmiştir⁴⁸.

Devletin asıl gelir kaynağı olan vergilerin toplanması işiyle meşgul olan haraç kâtipleri, zimmetlerine para geçirmekte hiçte zorlanmıyorlardı. Bu memurlar gerek Emeviler gerekse sonraki dönemlerde kendilerini zengin etmekten biran bile geri durmadılar. Ancak işi çığırından çıkarıp devletin başına bela kesilmeleri Abbasîlerin gerileme ve duraklama devrine rastladı⁴⁹. Halife Vâsık (227-232/842-847) tıpkı babası Mu’tasım gibi haksız kazanç yoluyla mal biriktiren bu kâtiplerin ve vezirlerin mallarına el koyuyordu. Taberî’nin belirttiğine göre Vâsık, kâtiplerinden Ahmed b. İsrâil’den 80.000 dînar, Süleyman b. Vehb ve Hasan b. Vehb’den 414.000 dînar, Ahmed b. el-Hâsib’den 1.000.000 dînar, İbrâhim b. Rabah’tan 100.000 dînar, Necâh b. Selem’den 60.000 dînar, Vezir Muhammed’in babası Abdülmelik’ten 140.000 dînar olmak üzere toplam 1.794.000 dînar müsâdere yaptı⁵⁰. Halife Mütevekkil (232-247/847-861) ile başlayan Abbasiler’in ikinci döneminde de yaygın bir şekilde müsâdere yoluna gidildi⁵¹.

Halife el-Muvaffak Hicrî 273/887 yılında Amr b. Leys es-Saffâr ile savaşa girdiği zaman⁵² orduyu kalkındırmak için oğlu Ebû’l-Abbâs’tan (el-Mu’tezid), veziri olan Saad b. Muhalled’in (Muvaffak’ın Hristiyan veziri), oğullarının ve kardeşi Abdun’un mallarına el koymasını emretti. Bağdat, Samerra ve Vasıt gibi şehirlerde büyük mal varlığına sahip olan Saad b. Muhalled’in ailesi, mallarının birçoğunun müsâdere edilmesinin ardından dahi yanlarında milyon dînarlar ile ifade edilen servete sahiplerdi. Bu malların içinde, nakit paranın yanı sıra paha biçilemeyen çeşitli takılar,

---

mal varlığında aşırı bir artış gördüğünde tamamına veya bir kısmına el koyuyor, müsâdere ediyordu. Bkz; Muhammed İbn Sa’d (230/845), *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, c. III, Beyrut, 1985, s. 307; Mehmet Erdoğan, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, İstanbul, 1980, s. 193-194; Aykaç, *a.g.e.*, s. 67.

⁴⁶ Aykaç, *a.g.e.*, s. 68.

⁴⁷ Adam Mez, *a.g.e.*, s. 100, 147; Aykaç, *a.g.e.*, s. 68.

⁴⁸ Aykaç, *a.g.e.*, s. 68; Celal Yeniçeri, *İslam’da Devlet Bütçesi*, İstanbul, 1984, s. 118.

⁴⁹ Corci Zeydan, *a.g.e.*, s. 527.

⁵⁰ Taberî, *a.g.e.*, c. XI, s. 10; Aykaç, *a.g.e.*, s. 68-69.

⁵¹ Sâmerraî, *a.g.e.*, s. 287; Aykaç, *a.g.e.*, s. 69.

⁵² İbnü’l Esir, *a.g.e.*, c. VII, s. 357.

mücevherler, mefruşat ürünleri, binek hayvanları ve 4000'e yakın köle bulunuyordu. Halife, Saad'ın mallarını müsâdere etmekle yetinmeyip daha sonra onu hapse attırdı. Halifenin Saad b. Muhalled'e bu şekilde davranmasının nedeni ise onun devletin ihtiyacı hâsıl olduğu zaman yardımdan kaçınmasıydı⁵³.

Yapılan müsâdereler sadece siyasi sebeplere bağlı değildi. Bazen de halifelerin, vezirlerin veya devlet görevlilerinin tacirlerin mal varlıklarına tamahkârlıkları müsâdereye neden oluyordu. Örneğin halife el-Mu'tezid döneminde (279-289/892-902) Bağdat'ın Sahibu'l Şurtası (emniyet müdürü), adamlarına Bağdat'ın zengin tacirlerinden birinin dükkânını açtırarak 1000 dînarlık bir mücevhere el koydu. Ancak tacirin bu durumu halife Mu'tezid'e bildirmek istemesi sonucu, araçlar devreye girip onu bu davadan vazgeçirttiler ve mücevheri de kendisine teslim ettiler. Ancak halife daha sonra bu olaydan haberdar olunca emniyet müdürüne ağır tehditlerde bulunmuştur⁵⁴.

Müsâderelere daha sonraki halifeler döneminde de aynen devam edildi. Öyle ki Muktedir dönemine (295-320/908-932) gelindiğinde müsâdereler zirveye ulaştı⁵⁵. Muktedir döneminde müsâderelerin zirveye ulaşmasında etkili olan en önemli husus ise bu halifenin eğlence düşkünlüğü ve müsrifliği idi. Muktedir'in vezirlerinden Ali b. İsa⁵⁶, halifenin müsrifliğinden dolayı, hazineden çıkan paranın hazineye giren paradan daha çok olduğunu söylemektedir⁵⁷.

Bu durum hilafet makamının yaptığı harcamalar için müsâderelere başvurmasında oldukça etkiliydi. Müsâdere usulü hilafet makamı için sıradan bir uygulama haline gelmiş ve bunun için müsâdere divanı oluşturulmuştu. Müsâderelerden elde edilen paralar o kadar büyük meblağlara ulaşıyordu ki halife Muktedir'in müsâderelerden günlük olarak almış olduğu para yaklaşık 1500 dînar, validesi 133 dînar ve oğulları el-Abbas ve Harun'a ise her gün 166 dînar veriliyordu⁵⁸. Muktedir'in müsâderelerden topladığı paraların toplamı 40 milyon dinara ulaşıyordu.

⁵³ Mısıri, *a.g.e.*, s. 62.

⁵⁴ İbnü'l Cevzi, *Muntazam*, c. V, s. 127-128.

⁵⁵ Corci Zeydan, *a.g.e.*, s. 525.

⁵⁶ Halife Muktedir'in ilk veziri İbnü'l Furât'tı ve üç kez vezirlik yaptı. İbnü'l Furât'ın ardından kötü bir üne sahip olan Hakanî vezirlik makamına geçti. Onun ardından da Ali b. İsa vezir oldu. Faziletli ve namuslu bir kişi olan bu vezir, memleket işlerini ıslahla uğraşmışsa da anarşi, kargaşa ve yolsuzluk devletin damarlarına kadar işlemiş olduğundan, fazla bir iş yapmaya gücü yetmedi. Corci Zeydan, *a.g.e.*, s. 525.

⁵⁷ Miskeveyh, *a.g.e.*, c. I, s. 29.

⁵⁸ Miskeveyh, *a.g.e.*, c. I, s. 42.

Öyle ki onun döneminde vezirlik yapıp da derdest edilmemiş, hapse atılmamış, öldürülüp malı mülkü hazineye gönderilmemiş kimse yok gibidir. Bu dönemde sadece vezirlerin değil, kadıların ve hizmetçilerin dahi malları müsâdere ediliyordu⁵⁹.

Halife el-Muktedir'den daha fazla müsâdereye düşkün olan bir diğer kişi ise Muktedir'in veziri İbnü'l-Furât idi. İbnü'l-Furât daha önceki vezir ve bürokratların mallarına dahi el koyup müsâdere etti. Bunlarla yetinmeyen İbnü'l-Furât, tacir ve cehbez⁶⁰ denilen elit tabakaya da sürekli baskı yapıyordu. İbnü'l Esir, Hicrî 312/924 yılında halk'ın İbnü'l Furât'a karşı tepkisini şu sözlerle açıklamaktadır: “Bağdat çok karıştı, müsâdere mağdurları ve İbnü'l Furât'ın yaptıklarına maruz kalan insanlar toplanıp, küçük Karmatî Ebû Tâhir insanları Mekke yolunda, büyük Karmatî İbnü'l-Furât ise Müslümanları Bağdat'ta katletti diyorlardı”⁶¹.

⁵⁹ Corci Zeydan, *a.g.e.*, s. 525.

⁶⁰ Farsça kökenli bir kelime olan “cehbez” veya “cihbiz” Arapçaya sonradan girmiş olup, “efendi, sahip, müdür; iyiyi kötüden, doğruyu eğriden ayıran kimse; âdil, tenkitçi ve tahlilci” gibi manalara gelmektedir. İslam dünyasında sarraf, muhasip, vergi memuru, haznedâr ve vergi dairesi müdürlerine de “cehbez” adı verilirdi. Ancak zamanla devlet maliyesinde başta para ayarı olmak üzere, maliyenin değişik kademelerinde istihdam edilen kimselere “cehbez” denmeye başlanmıştır. İslam dünyasında fetihlerle gelen zenginlik, ülke içindeki güvenlikten kaynaklanan ticarî hareketlilik ve halkın yaşam standartlarının yükselmesiyle başlayan tüketim ekonomisine paralel olarak canlanan piyasayla beraber, Abbasiler döneminden itibaren cehbezlerden kaynaklarda daha sık söz edilmeye başlanmıştır. Ticaretin genişlemesiyle faaliyetlerini artıran sarraflar, borç para vermeye, emanet para kabul etmeye ve halkla darphane arasında aracı olmaya başlamışlardı. Bir yandan ticarî zaruretler, diğer yandan da devletin nakit paraya olan ihtiyacı, bunları bir banka gibi faaliyet göstermeye sevk etmiş, artık bunlar sıradan bir sarraf değil, “cehbez” olarak anılmaya başlamışlardır. Abbasiler döneminde gayr-ı Müslim tebaadan Hıristiyan cehbezler daha fazla idi. Yahudi cehbezler ise özellikle IX. Asırdan itibaren etkin olmaya başlamışlardır. Zira Sevâd topraklarından elde edilen gelirin yarısından fazla düşmesine rağmen artan savurganlık, Karmatîlere karşı düzenlenen seferlerin ağır maliyeti ve ilk zamanlarda ordunun maaşını finanse eden ganimet mallarının; fetihlerin azalmasıyla birlikte ortadan kalkması gibi nedenler devleti maddi anlamda sıkıntıya sokmuştu. Özellikle IX. Asırdan itibaren ordunun idamesi için düzenli ödemeleri yapmak zorlaşınca devlet, önemli harcamaları için acil paraya ihtiyaç duymaya başlamıştı. İşte devletin krizde olduğu bu dönemlerde vezirler, gösterdikleri bir takım rehin ve ipoteklerle Yahudi cehbezlerin mali imkânlarına müracaat etmeye başlamışlardı. Artık bundan sonraki dönemlerde Yahudi cehbezlerin Bağdat merkezli olmak üzere, Basra, Fustât, İsfahan, Tüster, Ahvâz gibi ticarî hareketliliğin etkin olduğu şehirlerde şubeler açarak faaliyet gösterdiklerini görmekteyiz. Abbasiler döneminde adları sıkça geçen cehbezlerden Yusuf b. Fihnas (ö. 928'den önce) ve Hârûn b. İmrân'ın (Aharon b. Amran), saray işleriyle dahi ilgilendiklerini görmekteyiz. Bkz; Nuh Arslantaş, *İslam Toplumunda Yahudiler (Abbâsî ve Fâtımî Dönemi Yahudilerinde Hukukî, Dinî ve Sosyal Hayat)*, İstanbul, 2008, s. 241; Celal Yeniçeri, “Cehbez” *DİA*, İstanbul, 1993, c. VII, s. 222.

⁶¹ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, c. VIII, s. 125.

İbnü'l-Furât müsâdere divanının başına oğlu Muhsin'i tayin etti. Çünkü müsâdere dîvanının sorumluluğu (sâhibü dîvâni'l-müsâderîn) tabîi olarak vezirlerin yakınlarına ve güvendikleri kimselere veriliyordu. Vezirlerin görevden alınmasıyla bu kimseler de yine tabîi olarak görevden alınmış olurdu. Bazen bu kişilerin mallarının da müsâdere edildiği olurdu⁶². Vezir İbnü'l Furât'ın mücevher taciri Abdullah b. Cassas ile aralarında cereyan eden oldukça ilginç hikâyeler bulunmaktadır. İbnü'l Cevzi "Ahbarul Hamka ve'l Müğeffelin" adlı eserinde (597/1200) vezir İbnü'l Furât'ın, tacir İbnü'l Cassas'ın mallarına göz diktiği ve kasıtlı olarak onun resmi işlerini geciktirip mallarına el koyduğunu ve halife'ye bu tacir ile ilgili asılsız iddialar ortaya attığını zikretmektedir⁶³. Vezir İbnü'l Furât'ın kendisine yaptığı baskılar nedeniyle rahatsız olan İbnü'l Cassas, vezirin evine gidip, eğer kendisiyle uğraşmaya devam ederse halifenin huzuruna çıkıp iki milyon dinar sunacağını ve böylece kendisini görevinden azlettirerek mahvedeceğini belirtti. Bunun üzerine korkan İbnü'l Furât, İbnü'l Cassas ile uzlaşmaya ve bir daha kesinlikle onun işlerine karışmayacağına dair söz verdi. İbnü'l Cevzi, Cassas'ın bu yaşananların ardından ticaretini istediği yerde rahat bir şekilde sürdürdüğünü kaydetmektedir⁶⁴.

Tüm bunlardan anlaşılıyor ki, tacirler maddi güçleri sayesinde o devirde devlet politikasında oldukça etkinlerdi. Ancak bununla birlikte İbnü'l Cassas, halife Muktedir döneminde yine de büyük sıkıntılar çekti⁶⁵. Bu sıkıntılar ise maruz kaldığı müsâderelerden kaynaklanıyordu. Çünkü Hicrî 302/914 yılında İbnü'l Cassas Bağdat'ta yakalanarak yaklaşık 20 milyon dinar değerindeki mallarına ve paralarına el konuldu⁶⁶. İbnü'l Cassas'ın el konulan malları arasında paranın yanı sıra, mücevherat, çeşitli mefruşatlar, elbiseler ve gayrimenkuller yer alıyordu⁶⁷.

Tarihçiler, İbnü'l Cassas'dan müsâdere edilen mallar hususunda farklı rakamlar vermektedirler. Bazı tarihçiler müsâdere edilen malların değerini dört milyon⁶⁸ bazıları ise on altı milyon dinar⁶⁹ olarak zikretmektedirler. Ancak İbnü'l Cassas müsâdereye maruz kalmasına rağmen yine de tüm mallarına el konulmamıştı. İbnü'l Cevzi, Cassas'ın Bağdat'ın içinde ve

⁶² Aykaç, a.g.e, s. 70.

⁶³ İbnü'l Cevzi, *Ahbaru'l Hamka*, s. 53.

⁶⁴ Cevzi, a.g.e, s. 55-56.

⁶⁵ Mes'udi, *Mürûc*, c. IV, s. 169.

⁶⁶ Corci Zeydan, a.g.e, s. 534.

⁶⁷ Mes'udi, a.g.e, c. IV, s. 238; Mısrî, a.g.e, s. 66.

⁶⁸ Kalkaşandi Ebu'l Abbas Ahmed, *Measiru'l Enaka Fi Mealimil Hilafe* (thk. Abdulsettar Ferrac), c. I, Kuveyt, 1964, s. 278.

⁶⁹ Mes'udi, a.g.e, c. IV, s. 238; İbnü'l Cevzi, a.g.e, c. VI, s. 212.

dışında 700.000 dînar değerindeki mal varlığının yanı sıra, 300.000 dînar değerindeki cariyelerine, kölelerine, binek hayvanlarına ve bazı özel eşyalarına (mücevherat, süs eşyası, kumaş) el konulmadığını ifade etmektedir⁷⁰.

Aç gözlülük ve müsâdere yapmakla bilinen bir diğer kişi ise, Halife el-Muktedir'in (295-320/908-932) veziri Ebu'l Abbas Ahmet el-Husaybî idi. Eğlenceye oldukça düşkün olan bu vezir, kendi işlerini tamamen yardımcılara ve kâtiplerine devretmişti. Bu durum ise zamanla fitneye neden oldu. Müsâdere ettiği mallar sayesinde gittikçe güçlenen vezir, kısa süre sonra tacirlerin, kâtiplerin ve hatta işçilerin mallarını dahi haksız şekilde müsâdereye başladı. Öyle ki halka yaşattığı bu sıkıntıdan dolayı, insanlar arasında; "Bu eşeğin, müsâdere yapmaktan başka elinden bir şey gelmez" denilerek vezirin yaptıkları bir nevi hafife alınıyordu⁷¹.

Müsâdereler sadece el-Muktedir dönemine münhasır kalmayıp sonraki dönemlerde de aynen devam ettirildi. Öyle ki, Halife el-Müstekfî Billâh (333-334/944-945) döneminde, Hüsnîl Şiraziyye ve daha sonraki dönemlerde ise Kahramanatu'l-Müstekfî adı ile bilinen ve el-Müstekfî'nin halife olmasını sağlayan kadın, halifenin güvenini kazanıp bütün saray idaresini üzerine aldı⁷².

Bu kişi, halife el-Muttakî Lillâh'ın tacir taifelerinin yanında bıraktığı bütün mallarına el koydu. Bu işte ona halifenin kâtibi ve sağ kolu olan Ebû Süleyman yardımcı oluyordu. Hiçbir tacir bu kadının zulmünden kaçamıyordu. Öyle ki istediği tacirin evine baskın düzenleyip istediği malı veya beğendiği süs eşyasını alıp beraberinde götürüyordu. Bunun üzerine Bağdat'taki Kerh tacirleri, Deylem reislerinden İbn Şirzad'a başvurarak durumu ona bildirdiler. Bu şikayetleri arasında Kahramanatu'l Müstekfî'nin sadece bir tacirden 30.0000 dînarlık eşya aldığını belirttiler. İbn Şirzad bu konu ile alakalı onlara yardımcı olacağına dair söz verdi. Ardından Emîrü'l-ümerâ Tüzün'e⁷³ gitti. Ancak o bu konuyu Tüzün'e daha açmadan Tüzün

⁷⁰ İbnü'l Cevzi, *a.g.e.*, c. VI, s. 213-214.

⁷¹ Mısıri, *a.g.e.*, s. 67; Şeyh Muhammed Husarî, *Tarihu'l Umemil İslamiyye*, Kahire, 1970, s. 347.

⁷² İbnü'l Esir, *a.g.e.*, c. VIII, s. 359.

⁷³ Emîrü'l-ümerâlık görevi ilk defa halife Radi Billâh tarafından Hicri 324/936 tarihinde kurulan bir müessese olup ilk emirü'l-ümerâ Türk asıllı İbn Râik el-Hazarî olmuştur. Bağdat'ta kurulan farklı hanedanlıklar halife tarafından aldıkları yetki belgesi ile bu görevde bulunmuşlardı. İbn Râik ve ondan sonra gelen diğer üç Türk emirü'l-ümerâlar Beckem, Tüzün ve en son İbn Şirzad sıra ile bu görevde bulunmuş ve on sene gibi bir müddette hilafet merkezini yönetmişlerdi. Hicri 331/943 yılında Bağdat'a gelen Tüzün'e, halife el-Muttakî

ona halifeye giderek gönderdiği eşyalar için teşekkür etmesini istedi. Bunun üzerine İbn Şirzad, bu hediyelerin Kahramanatu'l Müstekfi tarafından tacirlerden zorla alındığını ve bu yüzden tacirlerin kendisinden yardım istediğini belirtti. Bunun üzerine Tüzün, İbn Şirzad'a bu hediyeleri alarak geri halifeye iade etmesini istedi. Tüzün, ayrıca İbn Şirzad'a bu durumu halifeye izah etmesini de söyledi⁷⁴. İbn Şirzad'ın anlattıkları üzerine halife, bu malları tacirlere geri verdi⁷⁵. Bu olayın ardından İbn Şirzad, Ebû Suleyman'ı Tüzün'ün yardımıyla görevinden azlettirdi. Ancak tüm bunlara rağmen İbn Şirzad, belli bir zaman sonra kendisine birtakım yetkiler verilince o da tıpkı diğerleri gibi müsâdere yapmaya başladı. İbn Şirzad'ın müsâdere yapmasında daha ziyade ordu harcamaları ve asker maaşlarının ödenememesi etkili oldu. İbn Şirzad'ın yaptığı müsâderelerde işçiler, kâtipler, tacirler ve neredeyse Bağdat'ın tüm ahalisi ve sakinleri nasiplerini aldılar. Öyle ki çoğu zaman ailelerin geçimi için saklanan ürünler dahi müsâdere ediliyordu. Tüm bu yaşananlar üzerine Bağdat'ta vergiler çoğaldı ve müsâdereler sıklıkla gerçekleşti. Bu yüzden Bağdat'ın çoğu tacir ve zengin kimseleri bu şehri terk ettiler. Ardından burada fitne ve çapulculuk faaliyetleri hızla yayılmaya başladı⁷⁶.

SONUÇ

Has ve Avam tabakasının bir araya gelerek şekillendirdiği Abbâsî toplumunda, halife, saray halkı ve devlet ricali has tabakayı oluştururken, ahali, askerler, esnaflar ve tacirler ise avam tabakasını oluşturmaktaydı. Her ne kadar bazı zengin tacirler, kendilerini has tabakaya intisap ettirmeye çalışmışlarsa da gerçekte bunlar avam tabakasına mensuplardı. Ancak bu tacirler gerek Abbâsî toprakları içerisinde, gerekse dışında, siyasî ve sosyal hayatta önemli bir role sahiplerdi. Öyle ki Halifeler tarafından başka ülkelerde bulunan krallara ve sultanlara barış elçileri olarak gönderilmelerinin yanı sıra, gittikleri yerlerde merkez ve vilâyetler arasındaki haberleşmeyi (istihbarat) sağlayarak bir nevi halifenin hususî casusluk şebekesi hizmetini de görüyorlardı. Yine aynı dönem içerisinde tacirlerin vezirleri dahi bulunduğu makamdan indirebilme gücüne sahip oldukları bilinmektedir. Zira tacir toplulukları içerisinde servetleri milyon dinarlar ile ifade edilen nüfuz sahibi bazı tacirler, yönetime baş kaldıracak derecede güçlüydüler. Özellikle İslam dünyasının başkenti Bağdat'ta,

---

Lillah tarafından hil'atler giydirilerek Emîru'l-ümerâ unvanı verilmiştir. Bkz; İbnü'l Esir, *a.g.e.*, c. VIII, s. 338; İbnü'l Abri, Ebul Ferec, *Tarihu Muhtasarul Duvel*, Beyrut, 1890, s. 165.

⁷⁴ Miskeveyh, *a.g.e.*, c. II, s. 75; Mısri, *a.g.e.*, s. 68.

⁷⁵ Mısri, *a.g.e.*, s. 68.

⁷⁶ Mısri, *a.g.e.*, s. 68-69.

dönemin şartlarına göre yüksek bir hayat standardına sahip olan bu tacirler, oldukça müreffeh bir yaşam sürüyorlardı. Ancak bu tacir taifelerinin bu denli refah ve konfor içinde yaşantıları, gerek yönetim, gerekse toplum üzerinde menfi bir etki oluşturmuştur. Neticede orta tabakanın zengin kimselere özenerek onlar gibi yaşama arzuları, toplumda çeşitli infiallere neden oldu ve halk arasında faizcilik, tefecilik vb. gibi birtakım uygulamalarda artış görüldü. Yönetim nezdinde ise güvenlik ve benzeri sebeplerden dolayı devletin düştüğü mali sıkıntılar bahane edilerek, halife ve vezirler tarafından tacirlerin iştah kabartan malları müsâdere edilmeye başlandı.

Hulefâ-yi Râşidin döneminde başlayan ve ardından devam ettirilen müsâdere işlemi, Abbâsî hilafetine gelindiğinde müsâdere divanı kurularak resmi bir kurum haline getirilmiştir. Nitekim Abbâsî halifesi Ebu Cafer el-Mansur'un döneminde (136-158/754-775) müsâdere edilen mallar tek tek yazılarak kayıt altına alınıyordu. Mansur'dan sonra gelen halifelerin döneminde de çeşitli bahanelerle yaygın bir şekilde müsâdereye başvuruldu. Servet ve gelirlerin kontrolünü ele alan vezirlerin gittikçe zenginleşmesi, halifelerin Beytülmal hazinesinin ihtiyaçlarını karşılamak için onların mallarına göz dikmesine neden oldu. Halifeler özellikle vezirlere karşı gerçekleştirdikleri müsâdere işleminde, vezirlerin mallarını Beytülmal hazinesine ait gelirlerden gasp edilip çalınmış paralar olarak kabul ettiklerinden bu işlemi zulüm ve haksızlık olarak görmüyorlardı⁷⁷.

Nitekim Abbâsî devletinin Türk komutanların baskıları altına girmesiyle devletin mali yapısı genel hazine olan Beytülmal'in kontrolünden çıkarak, valiler, vezirler, kâtipler, mabeynciler gibi halife tarafından görevlendirilen veya halife ile halk arasında aracılık yapan devlet adamlarının eline geçti. Halife bu tarihten sonra sözü edilen memurların servetlerini zapt ve müsâdere etmeksizin idareyi sürdürmeye imkân bulamadı. Neticede bu durum devleti kısa sürede zayıflatıp yoksullaştırdıktan sonra tamamen yıkıma götürdü. Abdülaziz ed-Dûrî'nin ifadesi ile müsâdereler özel mülkiyete indirilmiş en büyük darbeydi. Ancak müsâderelerde pek çok olumsuzluklar var olsa da bir takım olumlu yansımaları da oldu. Ki bu sayede büyük servetlerin bazı şahısların elinde toplanması önlenmiş ve böylece iktisadi dengesizlik bir ölçüde ortadan kaldırıldı. Ayrıca devlet hazinesine giren para; maaş ve hizmetlere yansınarak devlet için önemli bir gelir kapısı oldu⁷⁸.

⁷⁷ Corci Zeydan, *a.g.e.*, s. 524.

⁷⁸ Dûrî, *a.g.e.*, s. 279.

BİBLİYOGRAFYA

- İBNÜ'L ABRÎ, Ebul Ferec; *Tarihu Muhtasarul Duvel*, Beyrut, 1890.
- ARSLANTAŞ, Nuh; *İslam Toplumunda Yahudiler (Abbâsî ve Fâtımî Dönemi Yahudilerinde Hukukî, Dinî ve Sosyal Hayat)*, İstanbul, 2008.
- AYKAÇ, Mehmet; *Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, Ankara, 1997.
- BAĞDÂDÎ, Kudâme b. Cafer (337/948); *Kitâbü'l Harâc ve san'atü'l-kitabe*, (nşr. M. J. De Goeje), Leiden 1889.
- BAKIR, Abdülhalik; "Emeviler ve Abbasiler Devrinde İstihbarat", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, c. I, Sa. 2 (Temmuz 2003), Elazığ, 2003.
- BARTHOLD, W. ; *İslam Medeniyeti Tarihi* (çev. Fuat Köprülü), Ankara, 2004.
- BELÂZURÎ, Ahmet b. Yahya; *Fütûhu'l-Buldân*, (çev. Mustafa Fayda), Ankara, 2002.
- BEYHAKÎ, Ebu'l Fadl; *Tarihu'l Beyhaki* (trc. Yahya Hişab-Sadık Neşet), Mısır, ts.
- İBNÜ'L CEVZÎ, *el-Muntazam fi Tarih*, c. VI, Haydarabad, 1357.
- İBNÜ'L CEVZÎ, *Ahbaru'l Hamka ve'l Muğaffelin*, Beyrut, ts.
- DAĞ, Mustafa; *Erken Dönem İslam Dünyasında Berid Teşkilatı ve İstihbarat*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2012.
- DURANT, Will; *İslam Medeniyeti* (çev. Orhan Bahaeddin), Ankara, 2004.
- DÜRÎ, Abdulaziz; *Târîhu'l-'Irâk el-İktisâdî fi'l-karni'r-râbi'i'l-hicrî*, Bağdat, 1948.
- ERDOĞAN, Mehmet; *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, İstanbul, 1980.
- İBNÜ'L ESÎR, Ali b. Muhammed (630/1232); *el-Kâmil fi't-Târih* (trc. A. Ağırakça), c. I-XII, İstanbul, 1991.
- FEHD, Bedri Muhammed; *Tarihu'l Irak fi Asri'l Abbasî el-Ahir*, Bağdat, 1973.
- İBNÜ'L FUTÎ, Ebu'l Fadl Abdurrezzak; *el-Havadisü'l Camia ve't-Tecaribu'l nafla fi'l Mi'eti'l Sabia'* (thk. Mustafa Cevad), Bağdat, 1351.
- HAMEVÎ, Ebu Abdullah Şihâbeddin Yâkût (626/1229); *Mucemü'l-Buldân*, c. I-VI, Beyrut, 1957.
- HAREKÂT, İbrahim, "Berid", *DİA*, c. V, İstanbul, 1992.
- HASAN, İbrahim Hasan; *İslâm Tarihi: Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal*, c. III, İstanbul, 1988.

- HELL, Y.; *El-Hadaratu'l Arabiyye* (trc. İbrahim Adevi), Kahire, 1956.
- HİTTİ, Philip K. ; *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi* (çev. Salih Tuğ), c. I, İstanbul, 1989.
- İBN HURDÂZBİH, Ubeydullah b. Abdullah (300/913); *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, Leiden, 1967.
- İBN HURDÂZBİH, Ubeydullah b. Abdullah; *Yollar ve Ülkeler Kitabı* (çev. Murat Ağarı), İstanbul, 2008.
- HUSREV, Nâsır-ı; *Sefernâme*, (trc. Abdülvehhab Tarzî), İstanbul, 1994.
- KALKAŞANDÎ, Ebu'l Abbas Ahmed (821/1418); *Measiru'l Enaka Fi Mealimil Hilafe*, c. I, (thk. Abdulsettar Ferrac), Kuveyt, 1964.
- KALLEK, Cengiz; "Casus", *DİA*, İstanbul, 1993.
- KAZICI, Ziya; *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 2009.
- KAYAOĞLU, İsmet; *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara, 1980.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad; "Berid", *İA*, c. II, İstanbul, 1979.
- MES'ÛDÎ, Ali b. Hüseyin (346/957); *Mürücu'z-Zeheb ve Me'adinü'l-Cevher fi't-Tarih*, Kahire, 1938.
- MEZ, Adam; *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti-İslam Rönesansı*, (trc. Salih Şaban), İstanbul, 2000.
- MISRÎ, Hüseyin Ali; *Ticâretü'l-'Irak fi'l-'Asri'l-'Abbâsî*, İskenderiyye, 1982.
- MİSKEVEYH, Ebû Ali b. Muhammed (421/1030); *Tecâribü'l-ümem ve Teâkibü'l-Himem*, (thk. Seyyid K. Hasan), c. I, Beyrut, 2003.
- MUHAMMED KÛRD ALÎ, *el-İslâm ve'l-hadâratü'l-Arabiyye*, c. I-II, Kahire, 1959.
- NİZÂMÜLMÜLK, *Siyasetnâme*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.
- RİFÂÎ, Enver; *el-İslâm fi hadâretihî ve nüzumih*, Dımaşk, 1986.
- İBN SA'D, Muhammed (230/845); *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, c. III, Beyrut, 1985.
- SA'DAVÎ, Nazir Hassan; *Nizamu'l Berid fi'l Düvelil İslamiyye*, Kahire, 1953.
- SÂMERRAÎ, Hüsâmüddin; *el-Mü'essesâtü'l-idâriyye fi'd-deleti'l-'Abbasiyye, hilâle'l-fetre 247-334/861-945*, Dımaşk, 1971.
- SERHAN, Muhyu Hilâl; "er-Rubutu'l-İslamiyye ve Ta'rifuha ve Târihuhâ ve Devruhâ fi'd-Dif' 'ani'l-Dudûd", (çev. Aydın Çelik) *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sa. 144 (Haziran 2003) s. 161-182.

EBU ŞAME, Abdurrahman b. İsmail; *Teracim Rical el-Karneyn el-Sadis ve'l Sabia' (el-Zeyl Alel Ravdateyn)* (thk. Muhammed Zaid el-Kevseri), Beyrut, 1974.

TABERÎ, Muhammed b. Cerîr (310/922); *Târihu't-Taberî "Tarîhu'l-Umem ve'l-Mulûk"* (thk. Muhammed Ebü'l Fazl İbrahim), c. I-XI, Kahire, 1960.

YAZICI, Nesim; "Klasik İslam Döneminde Haberleşme Kurumu ile İlgili Bazı Mülahazâlar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXIX, Ankara, 1987.

YENİÇERİ, Celal; *İslam'da Devlet Bütçesi*, İstanbul, 1984.

YENİÇERİ, Celal; "Cehbez" *DİA*, c. VII, İstanbul, 1993.

EBÛ YÛSUF, Yakûb b. İbrahim (181/798); *Kitâbu'l-Harâc* (çev. Ali Özek), İstanbul, 1973.

ZEYDAN, Corci; *İslam Uygarlıkları Tarihi* (çev. Nejdet Gök), c. I, İstanbul, 2004.